

УДК 342.733:342.78

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.22>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Іванченко А.В.,
*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
професійного спрямування
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова*

Кулі-Іванченко К.К.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Іванченко А.В., Кулі-Іванченко К.К. Конституційне право на освіту в Україні: особливості реалізації в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Статтю присвячено характеристиці особливостей реалізації конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Право на освіту має свої характерні ознаки: по-перше, воно є конституційним (основним) правом, адже закріплюється та гарантується Основним Законом держави. Звідси випливають й інші його ознаки, такі як: пряма дія, підвищені стабільність та захист з боку держави. По-друге, конституційне право на освіту слід відносити до групи культурних прав, адже воно надає людині можливості отримувати освітні послуги, здобувати знання та навички, що в результаті підвищує культурний розвиток. По-третє, воно є позитивним правом, оскільки для його реалізації необхідно здійснити певні позитивні дії, наприклад, створити мережу державних та комунальних навчальних закладів. По-четверте, воно є відносним правом, адже може зазнавати певних обмежень в умовах дії спеціальних правових режимів відповідно до закону. По-п'яте, конституційне право на освіту має матеріальний характер, адже забезпечує людині отримання освітніх послуг, здобуття освіти, задля того, щоб потім можна було конкурувати на ринку праці та отримувати гідну винагороду. По-шосте, право на освіту виступає гарантією реалізації інших прав, наприклад, права кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України).

Проте, незважаючи на наявність міжнародних, конституційних та законодавчих гарантій для реалізації права кожного на якісну, доступну та безоплатну освіту, реалізації цього права в повному обсязі заважають певні обмежувальні заходи, унормовані регуляторними актами, які суперечать Конституції України, законам та міжнародним актам та порушують принципи рівності, недискримінації та пропорційності.

В результаті заборони укладати договори на навчання на контрактній основі наша держава втрачає великий обсяг фінансових надходжень для поповнення державного/місцевих бюджетів. Усе це негативно впливає на загальний імідж України, в результаті чого багато громадян України, у тому числі чоловіків, їдуть за кордон, отримують там освіту, поповнюючи бюджети зарубіжних країн.

Ключові слова: право на освіту, воєнний стан, обмеження, мобілізація, гарантії.

Ivanchenko A.V., Kuli-Ivanchenko K.K. Constitutional right to education in Ukraine: specifics of implementation under the legal regime of martial law.

The article is dedicated to characterisation of the specifics of exercising the constitutional right to education under the legal regime of martial law.

The right to education has its own distinctive features: firstly, it is a constitutional (fundamental) right, since it is established and guaranteed by the Fundamental Law of the state. This leads to its other features, such as direct effect, increased stability and protection by the state. Secondly, the constitutional right to education should be classified as a cultural right, as it provides a person with opportunities to receive educational services, acquire knowledge and skills, and that ultimately enhances his or her cultural development. Thirdly, it is a positive right, as its realization requires certain positive actions, such as creation of a network of state and municipal educational institutions. Fourthly, it is a relative right, as it may be subject to certain restrictions imposed under special legal regimes introduced according to the law. Fifthly, the constitutional right to education is of a material nature, as it ensures that a person receives educational services and obtains education in order to become competitive in the labour market and receive decent remuneration. Sixthly, the right to education is a guarantee of other rights realization, for example, the right of all people to free development of their personalities (Article 23 of the Constitution of Ukraine).

However, despite the existence of international, constitutional and legislative guarantees for realisation of everyone's right to high-quality, accessible and free education, full realisation of this right is hindered by certain restrictive measures established through regulatory acts that contradict the Constitution of Ukraine, laws and international acts and violate the principles of equality, non-discrimination and proportionality.

As a result of the ban on concluding agreements for contractual education, our state loses a large amount of financial revenues to replenish state/local budgets. All of this negatively affects the overall image of Ukraine making many Ukrainian citizens, including men, move abroad and obtain their education there, therefore replenishing the budget of foreign countries.

Key words: right to education, martial law, restrictions, mobilization, guarantees.

Постановка проблеми. Розвиток та розквіт будь-якої країни, зокрема України, залежить від багатьох факторів, у тому числі від наявності освіченої молоді, адже як відомо, безграмотним народом легше управляти, оскільки вони не знають своїх конституційних прав та обов'язків. Тому метою держави в особі органів державної влади повинно бути пошук та впровадження усіх необхідних засобів та заходів, а також створення мережі державних та комунальних освітніх установ з висококваліфікованим науково-педагогічним складом, навіть в умовах дії режиму воєнного стану, який триває на території України з 24 лютого 2022 року.

Освіта є одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства, адже завдяки інституту освіти людина здобуває необхідні знання та навички, підвищує свій духовний та культурний розвиток, здатна конкурувати з іншими людьми.

Метою дослідження є характеристика особливостей реалізації конституційного права на освіту в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню конституційного права на освіту присвячено праці таких вчених, як: Б. Андрусин, Ю. Барабаш, С. Бобровник, В.О. Боняк, Т. Денисова, М. Козюбра, А. Колодій, С. Максимов, О. Марцеляк, О. Петришин, В. Погорілко, Т. Слінько, Є. Ткаченко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, І. Щebetун та ін., проте в умовах дії правового режиму воєнного стану та, як наслідок, обмеження окремих конституційних прав людини, у тому числі, і права на освіту – його дослідження не втрачає актуальності, особливо, у зв'язку із внесенням змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні право на освіту визнається за кожною людиною згідно із статтею 26 Загальної Декларації прав людини [1], статтею 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [2]. На національному рівні це право гарантується кожному Конституцією України у статті 53 [3] та спеціальними Законами України «Про освіту» [4], «Про дошкільну освіту» [5], «Про вищу освіту» [6] тощо, тому у статті будуть характеризуватися відповідні нормативні положення. Так, відповідно до Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року «Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України» [4]. Інакше кажучи, кожна людина має конституційне право на отримання якісної та доступної освіти без жодної дискримінації, оскільки згідно з частиною 2 статті 24 Конституції України «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або інши-

ми ознаками» [3]. Проте це конституційне право не є абсолютним, оскільки воно може обмежуватися в умовах дії правового режиму воєнного стану, але про це буде йти мова пізніше.

Аналіз доктринальних джерел [7, с. 206, 208] дозволяє виділити такі характерні ознаки права на освіту. По-перше, право на освіту є конституційним (основним) правом, адже воно закріплюється та гарантується Основним Законом держави. Звідси випливають й інші його ознаки, такі як: пряма дія, підвищені стабільність та захист з боку держави.

По-друге, конституційне право на освіту слід відносити до групи культурних прав, адже воно надає людині можливості отримувати освітні послуги, здобувати знання та навички, що в результаті підвищує культурний розвиток. Проте єдності думок щодо цього немає. Так, наприклад, право на освіту можна зарахувати до громадянських прав, тому що це право реалізується людиною самостійно, на свій розсуд, (за допомогою батьків або законних представників) з метою виконання громадянського обов'язку отримати загальну середню освіту. Право на освіту можна зарахувати й до соціальних прав, тому що освіта є однією з галузей (зі сфер) суспільства, передбачає створення системи гарантій щодо отримання освіти кожною людиною... Право на освіту є культурним правом, бо за допомогою освіти людина долучається до різних аспектів культури суспільства, не тільки національної, а й загальної... [8, с. 25]

По-третє, воно є позитивним правом, оскільки для його реалізації необхідно здійснити певні позитивні дії, наприклад, створити мережу державних та комунальних навчальних закладів.

По-четверте, воно є відносним правом, адже може зазнавати певних обмежень в умовах дії спеціальних правових режимів відповідно до закону.

По-п'яте, конституційне право на освіту має матеріальний характер, адже забезпечує людині отримання освітніх послуг, здобуття освіти, задля того, щоб потім можна було конкурувати на ринку праці та отримувати гідну винагороду.

По-шосте, право на освіту виступає гарантією реалізації інших прав, наприклад, права кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), оскільки відповідно до частини 3 статті 53: «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [3]. Це конституційне положення розтлумачено Конституційним Судом України у своєму рішенні від 4 березня 2004 року у справі про доступність і безоплатність освіти таким чином: «Доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права» [9]. Інакше кажучи, кожному гарантується рівний доступ до здобуття освіти без перешкод та відмов, проте наразі на практиці на жаль ситуація виглядає інакше: існують випадки відмов, заборон та перешкод, але про це буде йти мова трохи пізніше.

Що стосується безоплатності освіти, то, наприклад, згідно з частини 3 статті 53 Конституції України «Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі» [3]. «Безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України» [9]. Таким чином, слід виділити ще такі специфічні риси конституційного права на освіту, як доступність та безоплатність.

Наведений вище перелік характерних ознак конституційного права на освіту не є вичерпним. Так, до спеціальних ознак права на освіту належать такі: а) спрямованість на задоволення культурних, духовних потреб та інтересів конкретної особи й держави безпосередньо, а також соціально-економічних-опосередковано; б) його здійснення не завжди залежить від волі конкретного суб'єкта; в) суб'єкт права на освіту не завжди збігається з носієм його обов'язку; г) двоїста природа об'єкта (нематеріальний його характер, який має свою майново-грошову цінність); реалізація права через освітні правовідносини та шляхом самоосвіти [8, с. 24]. Погоджуючись в цілому з думкою авторів, слід зазначити наступне. Дійсно, як зазначається в частині другій статті 53 Конституції України: «Повна загальна середня освіта є обов'язковою» [3], відповідно це положення є конституційним обов'язком, а не правом, людина повинна отримати повну загальну середню

освіту, у неї немає вибору моделі поведінки, оскільки це не залежить від її волі. Що ж стосується інших видів освіти: професійно-технічної, вищої освіти, післядипломної відбувається на власний розсуд людини. Щодо двоїстої природи, то ми більш схилиємося все ж таки до матеріального характеру права на освіту, оскільки, наприклад, в вищих навчальних закладах надаються державні стипендії здобувачам вищої освіти. Здобувачі після закінчення вищого навчального закладу отримують професію, потім влаштовуються на роботу та будуть отримувати заробітну плату.

Продовжуючи характеристику положень статті 53 Конституції України слід зазначити, що виключно громадяни України можуть отримувати вищу освіту безкоштовно [3], тобто з рахунок коштів державного та місцевого бюджетів на конкурсній основі. Тоді виходить, що за Конституцією України інші суб'єкти, наприклад, іноземці та особи без громадянства можуть отримати вищу освіту виключно за кошти фізичних або юридичних осіб, тобто навчатися на контрактній основі.

Водночас, згідно з абзацом першим частини другої статті 4 Закону України «Про вищу освіту» «Іноземці та особи без громадянства, у тому числі закордонні українці, які постійно проживають в Україні, особи, яких визнано біженцями, та особи, які потребують додаткового захисту, а також інші категорії іноземців та осіб без громадянства у передбачених законом та/або міжнародним договором України випадках, мають право на здобуття вищої освіти нарівні з громадянами України, у тому числі за рахунок коштів державного або місцевого бюджету» [6]. Також, досить цікавим в цьому контексті є положення пункту 5 частини першої статті 2 Закону України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» від 28 липня 2022 року про те, що «Громадяни Республіки Польща під час їх перебування на території України мають право на здобуття освіти на тих самих умовах, що і громадяни України, у тому числі за рахунок коштів державного або місцевого бюджету» [10]. Вбачається, що це положення не відповідає положенням Конституції України, оскільки винятків стосовно прав інших суб'єктів, окрім громадян України, у частині 3 статті 53 Конституції України не передбачено. Зрозуміло, що прийняття цього Закону є політичним рішенням, відповіддю на певні позитивні дії з боку Республіки Польщі по відношенню до українців, проте як показує практика, в Україні не вистачає бюджетних місць для своїх громадян.

Як вже зазначалося вище з 24 лютого 2022 року Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/22 [11] на території України було впроваджено дію режиму воєнного стану, який продовжено і наразі відповідним указом [12], наслідком чого було прийняття відповідних законів, підзаконних актів або внесення змін до чинних актів національного законодавства із обмеженням реалізації окремих конституційних прав людини, зокрема, і права на освіту.

Так, наприклад, було внесено зміни до Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» від 21 жовтня 1993 р. № 3543-ХІІ (далі – Закон), які набули чинності 18 травня 2024 р.

Відповідно до пункту першого частини третьої статті 23 зазначеного Закону призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти і здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту», а також докторанти та особи, зараховані на навчання до інтернатури [13]. Тобто зазначені суб'єкти мають відстрочку від мобілізації, проте на практиці цю відстрочку дуже складно отримати, тому слід більш детально розібратися хто має відстрочку, а хто – ні.

Так, наприклад, якщо чоловік здобув вищу освіту та отримав диплом спеціаліста/ магістра за спеціальністю 081 «Право» та хоче додатково отримати вищу освіту за другою спеціальністю, наприклад, 281 «Публічне управління та адміністрування», то навіть, якщо він складе вступні випробування та пройде по конкурсу, - це не буде підставою для відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, його все одно призвуть на військову службу.

Згідно із зазначеною статтею 23 (пункт 1 частина 3) чоловік може отримати рівень освіти тільки вищий, ніж раніше здобутий, тобто якщо у нього є диплом бакалавра (тобто він має перший бакалаврський рівень), то він може вступити до магістратури та отримати диплом магістра (тобто отримати другий магістерський рівень), а потім вступати до аспірантури і докторантури, тобто здобути третій (освітньо-науковий, освітньо-творчий) рівні вищої освіти. Тільки таким чином він зможе реалізувати своє право на освіту і це буде давати відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації (виключно у разі, якщо навчання в магістратурі, аспірантурі, докторантурі відбувається за денною або дуальною формою навчання).

Хоча раніше, до внесення зазначених змін, чоловіки могли отримувати кваліфікаційні документи

(дипломи про вищу освіту) за різними спеціальностями, оскільки цей пункт (абзац другий частини статті 23 Закону) Закону був представлений інакше: «здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти» [14]. Якщо порівнювати тексти різних редакцій зазначеного Закону, то здається положення попередньої редакції Закону видається більш демократичним та правовим, оскільки надавала можливість мати одну, дві або, навіть, три вищих освіти, отримувати різні спеціальності та бути більш конкурентоспроможним у соціумі, тобто освіта була більш доступною, ніж наразі, а право на вищу освіту реалізовувалося в повному обсязі.

Також, хотілося б зупинитися на такій умові, як денна або дуальна форма навчання. Так, у чинній статті 23 (пункт 1 частина 3) нічого не говориться про те за які кошти повинно бути навчання: за кошти державного та місцевого бюджетів (тобто про навчання на бюджеті) або за кошти фізичних або юридичних осіб (тобто навчання на контракті). Справа в тому, що враховуючи той факт, що із введенням в дію режиму воєнного стану в Україні значно збільшився відсоток вступників до вищих навчальних закладів та аспірантури. У відповідь на це Верховна Рада України затвердила відповідні зміни до законів, а на виконання законів були прийняті відповідні підзаконні (регуляторні) акти, які повинні прийматися на основі законів, відповідати їм, але не суперечити.

Мова йде про Наказ Міністерства освіти та науки «Про деякі особливості набуття та поновлення статусу здобувача вищої освіти у 2024 р» від 24.06.2024 р. № 910 (далі – Наказ). Так, відповідно до частини першої зазначеного Наказу «Тимчасово призупиняється до 01 січня 2025 року прийом заяв, проведення конкурсного відбору, укладання договорів про навчання між закладом вищої освіти та вступником, та зарахування на навчання для здобуття третього (освітньо-наукового, освітньо-творчого) рівня вищої освіти та в асистентуру-стажування на денну або дуальну форми здобуття освіти за кошти фізичних та юридичних осіб (крім вступників з числа осіб, визначених частинами першою, третьою, п'ятою, шостою статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», за умови підтвердження відповідного права засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Порталу Дія) або шляхом електронної інформаційної взаємодії між Єдиним державним реєстром призовників, військовозобов'язаних та резервістів та Єдиною державною електронною базою з питань освіти)...» [15]

Здається це положення є дискримінаційним, таким, що порушує принцип рівності, доступності освіти, воно не відповідає Конституції України, зокрема, статті 24 та ряду інших законодавчих актів. Зокрема, воно суперечить положенню частини першої статті 3 Закону України «Про освіту», де говориться, що «Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти...» [4]. Також, суперечить положенню абзаців третього та п'ятого частини першої статті 4 Закону України «Про вищу освіту» «Громадяни України вільні у виборі закладу вищої освіти, форми здобуття вищої освіти і освітньої програми... Право на вищу освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також від інших обставин. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття вищої освіти, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України [6].

Також, це положення суперечить нормам міжнародних актів, зокрема, частині 1 статті 26 Загальної декларації прав людини, де говориться, що «Кожна людина має право на освіту... Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного» [1].

Взагалі-то цей Наказ викликав великий негативний резонанс у суспільстві та, як наслідок, появу великої кількості звернень з громадських освітніх організацій. Різку реакцію на це надала й Державна регуляторна служба, яка звернулася до Міністерства юстиції з порадою скасувати державну реєстрацію цього Наказу. В якості цілком обґрунтованих висновків вони зазначили, що «...Призупинення прийому заяв, проведення конкурсного відбору та зарахування на навчання обмежує право на доступ до освіти. Така заборона не є пропорційною, адже торкається всіх вступників, незалежно від їхньої здатності чи необхідності продовження освіти у військових умовах...» [16]. Цілком погоджуючись з цим хотілося б додати, що завжди на навчання за кошти державного /місцевого бюджетів конкурс більший, ніж на навчання за кошти фізичних/юридичних осіб. До того ж, як вже зазначалося вище, бюджетних місць не вистачає на всіх бажаючих здобувачів навчатися безкоштовно. До того ж, в результаті заборони укладати договори на навчання на

контрактній основі наша держава втрачає великий обсяг фінансових надходжень для поповнення державного/місцевих бюджетів. Усе це негативно впливає на загальний імідж України, в результаті чого багато громадян України, у тому числі чоловіків, їдуть за кордон, отримують там освіту, поповнюючи бюджети зарубіжних країн.

Слушною з цього приводу є думка Д. Терлецького, що «Конституційні права на страйк чи освіту хоча й іншою мірою, але так само зумовлюють негативні зобов'язання держави поважати ці права, а її дієва участь не повинна призводити до заперечення правомочності людини здійснювати ці права власними зусиллями» [7, с. 29-30].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, хотілося б наголосити на тому, що незважаючи на наявність міжнародних, конституційних та законодавчих гарантій для реалізації права кожного на якісну, доступну та безоплатну освіту, реалізації цього права в повному обсязі заважають певні обмежувальні заходи, унормовані регуляторними актами, які суперечать Конституції України, законам та міжнародним актам та порушують принципи рівності, недискримінації та пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 14.08.2024).
2. Міжнародний пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 14.08.2024).
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
4. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
5. Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2628-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
6. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
7. Права людини в особливих правових режимах: досвід України: монографія / Д.С. Терлецький, О.В. Марусяк, Ю.Д. Батан, М.В. Афанасьєва та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. М.В. Афанасьєвої. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 356 с.
8. Ніколенко Л.М., Ошкадеров І.Г. Характеристика культурних прав людини та громадянина в умовах модернізації правової системи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». Вип. 1. Том 1. 2018. С. 24–27.
9. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
10. Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України: Закон України від 28 липня 2022 № 2471-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
11. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
12. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 23 липня 2024 р. № 469/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/2024#n2> (дата звернення: 14.08.2024).
13. Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
14. Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII (в редакції від 30.06.2023 р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/ed20230630#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
15. Про деякі особливості набуття та поновлення статусу здобувача вищої освіти у 2024 р: Наказ Міністерства освіти та науки від 24.06.2024 р. № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0945-24#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
16. Щодо доручення прем'єр-міністра України від 12. 07.2024 р. № 22542/1/1-24. URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=7880994271996357&set=pcb.7880999468662504> (дата звернення: 14.08.2024).